

ж царкоўнага прыходу» (чому ж дей повинности свои сторона поведовая противно мне за свои шкоды на враде не записала, будучи дей зо мьною подь однимъ звоном. ИЮМ, VII, 283, 1577) і шэраг іншых.

Як вынік кантамінацыі фразеалагізмаў *wbić w głowę*, — «убіць у галаву» і *wbić w pamięć* — «запасці ў памяць» належыць разглядаць фразеалагізм *вбити в память*, адзін выпадак ужывання якога адзначаецца ў старабеларускім рукапісным зборніку № 259 (може сабе кожны моладзёны памет смерці і добра поясамъ припоясати, то есть добре в памет вбити, 9865).

Пасля раздзелу Рэчы Паспалітай многія фразеалагізмы польскага паходжання паступова выходзяць з ужывання.

Такім чынам, складанне фразеалагічнага фонду беларускай мовы да пэўнай ступені, як гэта вынікае са сказанага, залежыць ад кантактавання і ўзаемадзеяння з іншымі, пераважна суседнімі славянскімі, а менавіта, польскай і рускай мовамі. Пры гэтым складанне ўстойлівых моўных адзінак, якія ўжо ў старабеларускай мове функцыяніруюць як эквіваленты асобнага слова, у асноўным звязана з пераасэнсаваннем такіх словазлучэнняў у цэлым або толькі са зрухамі ў значэнні асобных кампанентаў іх. Пагаўненне і функцыянаванне фразеалагічнага фонду, атрыманага беларускай мовай у спадчыну ад стараславянскай і старажытнарускай моў, да пачатку XVIII ст. працякала пад уплывам польскай мовы. Некаторыя з ідэнтычных па структуры і сямантыцы фразеалагізмаў, агульных для польскай і беларускай моў, з цягам часу выйшлі з ужывання. З другой паловы XVIII ст. складанне беларускай фразеалагічнай адбываецца пад уплывам рускай літаратурнай мовы. Аднак аснову фразеалагічнага фонду беларускай мовы складаюць уласнабеларускія ўтварэнні. Але гэта тэма асобнага даследавання.

В. М. ЛЯШУК

СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ПАЭЗІІ

Выкарыстанне спецыяльнай лексікі — такіх яе разрадаў, як тэрміны і прафесіяналізмы, — адзін са шляхоў пашырэння мастацка-вобразных сродкаў паэтычнай мовы, які выразна акрэсліўся ў апошнія стагоддзі ў многіх літаратурах. Найперш пачалі асвойвацца прафесіяналізмы, дакладней, мясцовая лексіка рамёстваў. Першыя спробы мастацкага асваення тэрміналагічнай лексікі беларускай паэзіі выяўлены ў творах Я. Лучыны, а затым Я. Купалы, Я. Коласа і іншых паэтаў пачатку XX ст. Толькі ў адным вершы «Паэзія» (1906) Я. Купала, напрыклад, выкарыстаў такія літаратуразнаўчыя тэрміны, як *паэзія, песня, ода, серэнада, камед'я, драма, сатыра, балада, казка*. З іх толькі *песня* і *казка* вызначаліся на той час высокай частотнасцю ўжывання як традыцыйныя для беларускай народнай паэзіі. Шырока выкарыстоўваў тэрміналагічную лексіку ў сваіх паэтычных творах М. Багдановіч — найперш літаратуразнаўчую (*пентаметры, санет, трыялет, рандо, актава, тэрыцына, сентыменталізм, сімвалічны рамантызм, лірычны верш*), а таксама і з іншых сфер навукі і вытворчасці: *саманамбул, цыклон, рэактыў* і інш.

Як паказвае гісторыя многіх літаратур свету, працэс уключэння інавацый у мову паэзіі павінен адпавядаць нацыянальным культурным традыцыям, заканамернасцям развіцця нацыянальнай вобразна-лексічнай сістэмы. Толькі ў такім выпадку захоўваецца вобразная эстэтыка і жанравая адзначанасць паэтычнага тэксту, ствараюцца аб'ектыўныя ўмовы для гарманічнага натуральнага пашырэння вобразнага лексікону паэзіі.

Паколькі выпрацоўка беларускай нацыянальнай тэрміналогіі распачалася, па сутнасці, толькі ў пачатку XX ст., выкарыстанне тэрміналагічных сродкаў у паэзіі прыкметнай з'явай стала ўжо ў паслякастрычніцкі час. Пры гэтым паэтычныя тэксты 20—30-х гг. ускосным чынам адлюстроўваюць працэс станаўлення нацыянальнай тэрміналогіі, найперш грамадска-палітычнай і індустрыяльна-тэхнічнай.

Змены ў сацыяльна-эканамічным і культурным жыцці грамадства выклікалі пашырэнне ў беларускай паэзіі гарадской, філасофскай, навуковай тэматыкі. Прафесіяналізмы і вытворча-тэхнічная тэрміналогія шырока выкарыстоўваліся ў рэпартажных вершах, прызначаных для рыфмаванага апявання вытворчых, працоўных дасягненняў савецкіх людзей. Услаўленне савецкай рэчаіснасці было вядучай тэматыкай 20—30-х гг. Адназначна з гэтым вяліся пошукі новых сродкаў. Інструменты, машыны, механізмы, прыборы, іх функцыянаванне становіліся мэтай паэтычнага апісання. Вытворчая тэматыка часта спараджала радкі нізкай мастацкай вартасці, выкладзеныя сухім тэлеграфным стылем. У вершах выразна прасочваецца і стылістыка газетнай публіцыстыкі з заганняй для паэзіі штампаванай мовай. Назіраюцца характэрныя для публіцыстыкі дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі — «імякненне да стандартызаванасці, штампаванасці ў мове, з аднаго боку, і максімальнай экспрэсіўнасці, «жывасці» выкладання, з другога»¹.

Праблемы вытворчасці асвятляліся ў паэзіі праз надзённыя палітычныя і эканамічныя лозунгі, якія фармуляваліся па стандартных моўных мадэлях. У іх склад часта ўваходзіла вытворча-тэхнічная, грамадска-палітычная, сацыяльна-эканамічная тэрміналогія, як, напрыклад, у вершы Ю. Лявоннага «Пераклічка паравозаў»:

Вялізнымі зрухамі ў новай сяўбе
Пахмурныя сцены набраклі:
— На бойку з прастоямі
Узінем сябе,
Ганьбуем прарывы і брак мы!

«Вытворчая» стыхія пануе над эстэтыкай і ў другім яго вершы — «Друкарня»:

Учора —
Гэта не смех! —
Адмовіўся ад прастояў
Цэлы складальны цэх.
Кожны складальнік —
ударнік.

Разам з тым у прыведзеным вершы назіраецца спроба паэтычнай эстэтызацыі спецыяльнай лексікі — друкарскіх тэрмінаў — як сродку мастацкай вобразнасці:

А помніш,
Калі працавалі
У дыме ліхих пагроз?
Касы твае
і рэалы
Бачылі ўсякі лес...

Вытворчая тэматыка абумовіла функцыянаванне ў паэзіі значнай колькасці «спецыяльных» слоў «эпохі рэканструкцыі і працоўных перамог»: *індустрыя, рэканструкцыя, калектывізацыя, соцнаборніцтва, ударніцтва, працадзень, долина, мартэн, шахта, таваразварот, шматпільны севазварот, уціль, сырэц, сыравіна, нафта, мазут, калій, жалезабетон, бетон* і г. д.

Сучасная беларуская паэзія характарызуецца ўзмацненнем інтэлектуальнага пачатку, узросшай філасофскай канцэптуальнасцю, аналітызмам, шматмернасцю ўспрымання з'яў рэчаіснасці. Спецыяльная лексіка асвойваецца з улікам назапашанага вопыту. Паэты імякнуцца адкрыць новыя вобразныя патэнцыі «сухіх» тэрмінаў. Якасна новы падыход да выкарыстання гэтых сродкаў, абумоўлены як праблемна-тэматычным узбагачэннем беларускай літаратуры, так і значна большай распрацаванасцю тэрмінасістэм у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Паэзія імякнецца ахапіць, адлюстравать, асэнсаваць усе рэаліі жыцця, таму натуральна выкарыстанне паэтычным крэатыўным мысленнем шматлікіх фактаў розных навук і ўвядзення ў паэтычны кантэкст спецыяльнай лексікі. Р. Бярозкін трапна заўважаў: «Не існуе, вядома, лірыкі слесара, друкара ці чыгуначніка, але жывое і непасрэднае дачыненне паэта да штодзённай практыкі не можа не ўзбагаціць яго творчасці хаця б такімі падрабязнасцямі, якія не заўсёды заўважыць чалавек старонні»².

Верагоднасьць выкарыстання ў вершы сістэмнай адзінкі слоўніка любой з існуючых зараз навук залежыць ад яго вобразна-мастацкіх патэнцый. Таму з вялікай колькасці тэрмінаў у паэзіі выкарыстоўваецца параўнальна невялікая іх частка — тыя, што выявілі патэнцыі вобразных

сродкаў, могуць уплываць на ход і логіку паэтычнага мыслення і апісання. Ужываюцца звычайна адны і тыя ж «асвосныя» паэзіяй тэрміны-вобразы, а як намінаць іны сродак — розныя. Апошнім тлумачыцца адносна нізкая на фоне агульнаўжывальнай лексікі частотнасць тэрмінаў-намінацый у паэзіі і зусім рэдкая магчымасць іх «незацёртага» ўзнаўлення ва ўжо вядомым лексічным акружэнні. Возьмем, напрыклад, верш А. Вярцінскага «Стронцый» (1962), у якім з выключнай экспрэсіўнасцю і з глыбока індывідуальным асэнсаваннем раскрываецца тэма барацьбы за мір. Ключавымі словамі ў ім выступаюць лексемы *стронцый* і *сонца*. Семантычная сувязь паміж традыцыйным словам-вобразам і тэрмінам устаноўліваецца па сукупнасці адзнак: асаблівасці рыфмоўкі, наяўнасць кантрастных сем (сонца — сімвал жыцця; ізатоп стронцыя — сімвал смерці), падабенства функцый (сонца выпраменьвае святло; солі стронцыя выкарыстоўваюцца для стварэння прыгожых светлавых эфектаў). Рыфмоўка верша *сонца* — *стронцый* кваліфікуецца як рэдкая рыфма, якая выклікае «свежыя паэтычныя асацыяцыі»³. Аднак аналагічная рыфмоўка, выкарыстаная пазней іншымі паэтамі ў вершах чарнобыльскай тэматыкі (*на сонцы* — *стронцый* — Р. Баравікова; *стронцыю* — *сонцалі* — З. Марозаў), успрымаецца ўжо як «зацёртая», банальная.

Ужыванне спецыяльнай лексікі ў беларускай паэзіі абумоўліваецца таксама адметнасцю функцыянавання нацыянальнай літаратурнай мовы, у прыватнасці пры перавазе рускай мовы ў сферы навукі. Беларускае моўнае афармленне набываюць «найбольш агульныя навукова-тэхнічныя тэрміны, якія шырока праніклі ў маўленне неспецыялістаў, часта сустракаюцца ў газетах, часопісах, радыё-і тэлеперадачах, у навукова-папулярнай літаратуры, у мастацкай літаратуры <...>»⁴. У беларускай паэзіі выкарыстоўваюцца шырокавядомыя міжгаліновыя тэрміны: *база*, *гіпербала*, *кампанент*, *канцэнтрацыя*, *сінтэз* і інш.; дэтэрміналагізаваныя адзінкі тэрмінасістэм медыцыны, геаграфіі, геаметрыі і інш.: *вастракутнік*, *трапецыя*, *метэарыт*, *сель*, *савана*, *штыль*, *стрэс*, *троліб*, *мазгавыя сасуды*, *маторная* і *зрокавая памяць*, *прастрацыя* і інш. Аналагічныя з'явы назіраюцца ў літаратурах іншых рэспублік былога Савецкага Саюза, дзе мовай навукі была руская. Напрыклад, украінская даследчыца Л. Карпава сцвярджае, што многія тэрміны з рускай мовы ва ўкраінскую запазычваліся ўжо як дэтэрміналагізаваныя агульнаўжывальныя адзінкі⁵.

Найчасцей у сваіх пошуках сучасныя паэты звяртаюцца да тэрмінасістэм літаратуразнаўства, лінгвістыкі, мастацтва — найбольш генетычна і анталогічна блізкіх паэзіі. З гэтых сфер актыўна, аднак з арыентацыяй на адзінкавае нечастотнае выкарыстанне, ўжываюцца лексемы *пленэр*, *падрамнік*, *рулады*, *дамбра*, *адажыю*, *барбарызм*, *спражэнне*, *травесці*.

Мастацкае вучылішча...

Пленэры каля Віцьбы...

Усіх,

вайной панішчаных,
нам сэння ажывіць бы (Вольскі);

Граніт імперый рушыць часу плынь,

Куміры вырастаюць з даўніх рызаў.

І зглухла усемагутная латынь

У галасах жывучых *барбарызма*... (Барадулін).

Прыцягненне ў паэтычны тэкст такіх слоў матывуецца не толькі вобразна-эстэтычнымі, але і тэматыка-кампазіцыйнымі мэтамі. Напрыклад, на паўторы спецыяльнай лексемы *травесці* сэнсава і кампазіцыйна пабудаваны аднайменны верш В. Лукшы:

Я — *травесці*.

Ускалмачаны малы,

Які жыве

(які жыве!)

на даху.

Я — *травесці*.

<...>

Назіраецца таксама часова-тэматычная прадвызначанасць ва ўжыванні спецыяльнай лексікі паэзіяй, паколькі «расшырана-пераноснае значэнне набываюць перш-наперш тэрміны грамадска значных, актуальных у той ці іншы перыяд сфер»⁶. Мы ўжо ўпаміналі пра значнае пашырэнне

ў мове паэзіі 20—30-х гг. спецыяльнай лексікі вытворча-тэхнічных сфер. У вершах ваеннага часу, а затым у пасляваенных вершах пра вайну выкарыстоўваецца ваенная спецыяльная лексіка; у час касмічных палётаў пашырыліся спецыяльныя словы касмічнай тэматыкі і г. д. Вершы, створаныя ў пасляваенныя гады на папулярную тэму барацьбы за мір, уключаюць найменні выбуховых і іншых рэчываў, назваў прыстасаванняў для іх выкарыстання (*тол, тринітраталуол, траціл, напалм, стронций, нейтронная бомба* і інш.).

У сучаснай паэзіі паралельна са спецыяльнай лексікай выкарыстоўваюцца і іншыя сродкі і прыёмы стылю навуковага выказвання, робяцца спробы стылізацыі верша пад навуковае разважанне. Напрыклад, верш без назвы А. Вярцінскага з цыкла «Лясныя прымаўкі» кампазіцыйна і зместава пабудаваны ў форме ланцужка лагічных абагульненняў з фармулёўкай некалькіх тэз. Спецыяльнае слова *тэза* ўведзена ў тэкст прыёмам паўтору. Пасылкай для роздуму з'яўляецца вынесеная ў эпіграф прымаўка: «Колькі ваўка не кармі — усё адно ў лес глядзіць». У выніку сутыкнення народна-паэтычнай моўнай стыхіі з элементамі навуковага стылю верш набывае ярка выражанае гумарыстычнае гучанне.

Выкарыстанне спецыяльнай лексікі ў асобнай індывідуальнай паэтычнай сістэме з'яўляецца дыферэнцыяльнай адзнакай апошняй, вызначае адметнасць аўтарскага стылю. Разам з тым спецыяльная лексіка ў паэтычнай мове колькасна абмежавана, падпарадкоўваецца ў функцыянаванні агульнаўжывальным і традыцыйным вобразным сродкам. Эстэтычнае ўжыванне, рэалізацыя вобразных патэнцый спецыяльных слоў залежаць ад іх гарманічнага спалучэння з традыцыйнымі сродкамі паэзіі — стваральнікамі нацыянальнага кантэксту, носьбітамі культурных традыцый.

¹ Цікоцкі М. Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў. Мн., 1971. С. 23.

² Бярозкін Р. Паэзія — маё жыццё. Мн., 1989. С. 315.

³ Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік. Мн., 1979. С. 182—183.

⁴ Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. Мн., 1987. С. 45.

⁵ Карпова В. Л. Тэрмін і художняе слова. Київ, 1967. С. 12—13.

⁶ Григорьева Д. М. // Русское языкознание. Киев, 1987. Вып. 15. С. 27.

Г. І. КУЛЕШ

ПАПАЎНЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКІ ШЛЯХАМ ЗАПАЗЫЧВАННЯ

Сярод слоў, што ўваходзяць у беларускую мову ў апошні час, уласна рускія запазычванняў нязначная колькасць. Гэта з'ява тлумачыцца тэндэнцыяй ухільання ад уключэння ў лексічную сістэму той ці іншай мовы слоў з чужымі фармальнымі прыметамі¹. Транслітараваныя словы з рускай мовы — нячастая і вымушаная з'ява ў беларускай лексічнай сістэме. Для прыкладу возьмем рускае слова *угон* са значэннем 'прымушэнне экіпажа накіроўваць самалёт ва ўказаным напрамку' і яго вытворныя *угоншчык, угнанный*, ужыванне якіх актывізавалася ў рускай перыёдыцы. Праз перакладныя матэрыялы словы *угон, угоншчык, угнаны* паявіліся і на старонках беларускага друку: ...Старшынствуючы на працэсе па справе аб уgone савецкага самалёта ў Ізраіль... (Звязда, 1989. 6 сакав.); Нярэдка *ўгоншчыкі* самалётаў не рэцыдывісты (Нар. газета. 1991. 27 лют.); *Угнаны* савецкі самалёт... зробіў сёння днём вымушаную пасадку (Звязда. 1991. 23 студз.). Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (у далейшым: ТСБМ) фіксуе слова *угон* толькі ў адным, спецыяльным, значэнні 'падоўжанае змяшчэнне рэак, якое выклікаецца рухам чыгуначных саставаў' (Т. 5. Кн. 1. С. 613). І хоць гэтыя словы складаюцца з марфем, уласцівых беларускай словаўтваральнай сістэме, яны ўспрымаюцца як запазычаныя. Справа, відаць, у мадэлі словаўтварэння. Такое меркаванне пацвярджае і перадача сродкамі беларускай мовы аднатыпнага ў структурных адносінах слова *уход*. Пры перакладзе прыстаўка *у-* змянялася на іншую: *выхад, адыход*. Тым самым утвараліся больш уласцівыя для беларускага словаўтварэння формы. Калі ж сэнс не дазваляў змяніць прыстаўку, то падбіраўся